

Holokausto

Kompilacia katar e editorja

Ideologikani baza | Kriminalo politika thaj “etnogenetikani registracia le gypsyurengi” | E anglutne deportacie thaj phandlipnata and-e kidipnaske lagera | Butjake lagera | Mudaripnata and-i masa | O gettowo lodz | O „Auschwitz Erlass“ (o dekreto auschwitz) | Viktime | E žuvinde manuša

➤ *O čhingarimos le “gypsyurengo”, savo sas kerdo le šeliberšenca, resljarda pesko maj baro punkto le mudaripnasa kaj kerda pes telal o nazistikano regimo. Definine sar jekh “problema”, “asocialo” thaj “inferioro rateskere”, e roma sas lile thaj mudarde and-o Germanikano Rajxo thaj and-e thema uštavde e Germaniatar.*

TRAURIGI ČERHENI

*Traurigi čerheni ando učo nebo.
Nan man blajbens ande mro šatno khere.
Ari man line andar mro šatno vodro,
mra džuvla muklom odoj le čavorenca.*

*Traurigi čerheni ando učo nebo.
Legede man andar mro šatno khere.
Ando logeri man legede,
odoj tharde man upro praho.*

III. 1

Burgenland – romani gili and-o koncentracion-lagero, bašavdi katar Paula Nardai

(katar Hemetek, Ursula/ Heinschink, Mozes (1992): *Lieder im Leid. Zu KZ-Liedern der Roma in Österreich.* In: *Jahrbuch des Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstands: 76-93, Wien, p. 81*)

IDEOLOGIKANI BAZA

I centralo terminologia thaj atitudine, save sas labjarde/utilizime sar rezonura vaš o mudaripen le “bipakivale živanesko” e nazisturendar, sikavdile bube vramasa anglal o vazdipen kadalengo k-i zor. O alav “rat/rasa”, misaljake, sas labjardo andar o 17-to šeliberš k-o ulavipen le manušengo. Ačaral, kadava delas pes palal o geografikano kriterio xamime/kombinime eksterno karakteristikenca, sar si i rang/kulorja le morthjaki vaj varesave partikularitetura. And-o 18-to šeliberš, o Carl von Linné, fondatori le moderno sistematologiako le sarre živipnaske-butjengi, ulavdja le manušen palal i rang le morthjaki (parni, loli, žilto, kali) ande štare tipurjende thaj dia varesave karakteristike svakone tipos. Pala’ sar motholov, e evropeanurja si parne, „tradine e

zakonurjendar, optimismostar thaj muskulaturatar”, andr-odova so e asianurjasi žilto puterdo, „karakterizime palal i opinia, melankolia thaj šukipe/na-pravaripe”. O termeno „rasa” si ži avdives khuvdo krisipnatenca valorjakere/molakere. Panda labjarel pes i rang le morthjaki sar metoda ulavipnaski/diferenciipnaski, vi kaj o termeno „rasa” xasarda varesavo drom.

And-o 19-to šeliberš sas phirde maj but rasialo teorie. I verver natura le – 3 ko 11, palal i individualo teoria – rasengi sas boldini ande verver valorjende/mola. I maj bari mol sas dini le „kaukazikane”, „parne”, „germanikane” vaj „arianikane” rasake. K-o maškar le 19-to šeliberšesko, o Arthur de Gobineau vakere las palal o isipen/ekzistenca le bareder thaj tikneder „rasengi” ande pesko “Essai sur l’inégalité des races humaines” („Dikhipen p-o bi-sajekhipen le manuškane rasengo”). Palal leste, e

„arianura” thaj e „nordikane manuša” si andar e bareder rase; kadja, vov sikavda o generalo korpuso kasave godisaripnasko. Ama o nevipen si ke vov del rigate o „xamipen” le „rasengo”, savo si te ligarel k-i degeneracia thaj, k-o agor, k-i distrucia/xasaripen. Phandlo kadalesa, o belgiano Richard Liebich bianda, pala’ varesave berša (1868), o termeno „bipakivalo živan”.

Mamuj i baza le žantrikane biologiki, savi dikhelas e hereditaro faktora sar fundamentalo vaš o manuškano isipen, alava sar superio thaj inferioro, „šužo” thaj „rasa/rat xamime”, „pakivalo” thaj „bipakivalo živan” arakhle pengo than and-i kriminologia. And-o 1876, o italiano Cesare Lombroso kerda angluni var i „genetikani predispozicija” responsabilo vaš e „gypsyurjenge” kadja-phende kriminalo fakte, ande pesko „L’uomo delinquente” („O manuškriminali”).

Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens.

Ihr Maß und ihre Form.

Von den Professoren

Dr. jur. et phil. Karl Binding und Dr. med. Alfred Hoche
früher in Leipzig in Freiburg

Verlag von Felix Meiner in Leipzig
1920

III. 3

Paul Ansin, anavjardo Weiskopp, sas bičhaldalo palpale katar o „Wehrmacht“ kaj sas „gypsy“. Vov sas puškime and-o Auschwitz-Birkenau dujto dives palal so reslo othe, inke urjavindoj p'i uniforma.

(katar Gilsenbach, Reimar (1993): Oh Django, sing deinen Zorn. Sinti und Roma unter den Deutschen. Berlin: BasisDruck Verlag, p. 70)

III. 2

O lil „Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens“ (Puteripen le dromesko vaš o xasaripen le telutne trajosko), le juristosko Karl Binding thaj le doktorjesko Alfred Hoche. O Binding thaj o Hoche, sar vi aver, lile and-o dikhipen i mentaliteta savi dikhel i lovikani potinipe-benefito kalkulacia. Sar rezulto, von phende kaj sa kodola save sas jekh pharipen le societetake te oven mudarde (kodola saven sas len jekh „trajo balasto“).

„šaj te arakhel pes ke o maškarutno potinipen (xalipen lovengo) vaš jekh manuš and-o berš vaš kadala idiotura resel k-o 1500 M. Te lasa khetanes sarre idioturjen andar i Germania save isi and-e medikalo grižipnaske khera, šaj te kerel pes jekh totalo estimatia 20-30000. te phenasa ke jekh manuš si te živel/trail 50 berša, atoska šaj lokhes te dikha ke si jekh but baro sumum lovengo, sar xabe, urjavipen thaj tatjaripen, si lilo andar i themutni trezorerija vaš e na produktivo kazura.“

(amboldo katar Binding, Karl / Hoche, Alfred (1920): Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Maß und ihre Form. Leipzig: Felix Meiner, p. 54)

I ideja ke e rase (o rat) šaj te oven kerde „superioro“ kerindoj kontrolo p-o biandipe (prokreacija), jekh ideja kaj sas but lili samate and-i Evropa thaj and-e Unisarde Thema, sas thodi khetanes le akharipnasa vas i „eradicatija“ le „nahereditaro (erbuntüchtige) manušengi“ and-i Germania palal o anglutno Lumjako Maripen. O rasialo higienisto mangel katar o thovipen and-o lagero ži k-o mudaripen le xurdesko and-o per p'e dajako thaj sterilizacia, thaj k-i eutanasia. And-o 1920, o Karl Binding thaj o Alfred Hoche mangline kaj sa kodola saven sas len jekh „isipen balasto“ thaj save sas jekh „pharipen vaš i societeta“ te oven mudarde. And-o 1923, sas kerdo and-o Munchen i anglutni katedra vaš i Rasialo Higiena; lako šerutno, Fritz Lentz, lekhlaxramosara jekh teksto pe „Menschliche Auslese und Rassenhygiene“ (Manušengi selekcia thaj rasialo higiena), savi maj palal kerda varesavi influenza pe Hitlerosko „Mein Kampf“. Organizacie, grupura žandengere/sci-

entisturengere thaj individualo manuša influencasa astarde te ulaven e ideje le rasialo higienake, save barile and-i pravardi phuv le Germaniaki and-e berša maškaral e maripnata. Politikane partiura, specialo nazistikane, labjarde kadala ideje kašte barjaren i jag barjarindoj i bipakiv tradini karing e judeura thaj aver grupura populaciengere. [III. 2]

And-o 14 july 1933, ake i rasialo teoria sas adoptisardi le zakonurjendar le Trintone Raixoske. E alaven „bipakivali živan“ sas len jekh bari influencia pe nazistikani rasaki politika. Pe jekh rig, e „hereditaro (erbggesund)“ thaj „arianikani“ desčendenca sas suportime, thaj pe aver rig e mentalo thaj fiziko manuša sar „asocialo“ thaj „avrutne rase“ sas persekutime. E „gypsyura“, savengo than and-o sistemo na sas lokhes arakhimaske, anda' lengi arianikani desčendenca, sas generalo konsiderime sar „asocialo“ thaj sas dikhle sar „asocialo rasa/vica“, kaj nana sas jekh kriterio maj lačo.

KRIMINALO POLITIKA THAJ "ETNOGENETIKANI REGISTRACIA LE GYPSYURENGI"

Dikhindoj e romen, e nazistura našti labjarenas numaj o negativo dikhipen kaj sas thodo xor and-o kokalo le popula-ciako, ama vi e dešeberšengi eksperienca le policiaki dikhindoj e „gypsyikani phukni/plaga“. Khetanes and-e Germaia thaj Austria, i centralizacia le tradicionalo policiaki „Maripen le gypsyurengo“ astardili and-o 1920. Anglunes, e raipnatengi registracia le romengi kerelas pes vaš o „preventivo maripen mamuj e krime“. And-o 1936, kerda pes and-i Viena o „Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens“ (Centralo Ofiso vaš o Maripen mamuj e „Gypsyikani“ Phukni/plaga). And-i Germania, o anavjaripen le „Reichsführerosko SS“ – Heinrich Himmler – sar šero le policiako and-o Ministerio le Andrunipnasko puterda drom vaš e „standarduizime“ akcie.

Kotor andar i cirkulara le Reichsführeroski SS thaj šero le Germaniakane Policiako and-o Ministeri le Andrunipnasko, Heinrich Himmler, andar 8 Decembra, 1938, dikhindoj o maripen mamuj i “gypsykani phukni”:

„[...] 1(1) E eksperience andar o maripen mamuj e gypsykani phukni ži akana thaj o xatjaripen le rasialo-biologikane rodipna-

tengo kerde te fal pes logiko te lačardjol i gypsykani problema perdal i natura lenge rasaki/rateski. I eksperiencia sikavdja kaj e dopaš-biande kerde i maj bari kompenzacia ke gypsykani kriminaliteta. Maj but, e zumavipnata te thanjaras le gypsyuren dine doš speciole le šuže gypsyurenca anda kodo kaj si len jekh zuralo phirutno/migratorio instinkto. Kadja, isi musaj te dikhas le šuže

thaj le dopaš-biande gypsyuren ulavde kana malavas amen le gypsikane pučipnasa.

(2) Kašte resas amaro res, anglunes isi musaj te dikhas i rasialo afiliacia svakone gypsyeski savo živel thaj phirel, ande jekh gypsykano čhand/felo, and-o Germanikano Rajxo.”

III. 4 (amboldo katar: Ministerialblatt des Reichs- und Preussischen Ministers des Innern, Jg. 99, Nr. 51, 14.12.1938, pp. 2105-2110)

E „gypsyura” sas anglunes dikhle, mamuj o baro anti-„gypsysmo” kaj sas ži atunči, jekh problema le policiaki, ama palal i sa maj bari influenca kaj kerda i rasialo teoria, o rasistikano aspekto and-i ideologikalo evaluacia le „gypsyurengi” reslo sa maj importante. E “Nürnberger Rassengesetze” (rasake zakonura) andar 1935 tradine o drom karing o ulavipen (i klasifikacia) le „gypsyurengi” sar „inferioro rasake/rateske” thaj karing o liipen lenge themutnimasko thaj, kadja, lenge themutnikane xakajengo/čačipenengo. Sas o rolo le žandengo/scientisturenko te sikaven pala’ kodo ke kadala dogme sas čačutne. Kadja, o NS regimo arakhla aver „bi-amal” savesko prasalipen thaj xasaripen šaj jekh-kerelas (unisarelas) i „germanikani nacia”.

Kana o Robert Ritter, doktori thaj psixiatro, lia and-o dikhipen i šerutni pozicia and-o „Rassenhygienische und erbbiologische Forschungsstelle” (Rodipnatengo Centro vaš i Rasialo Higiena) andar e Rajxosko Departamento le

Publiko Sastipnasko, vov reslo jekh centralo figura and-o „gypsy rodipen” and-o Rajxo. Lesko res sas te kerel proba kaj o kriminalo thaj o „asocialo” phiravipen/komportamento si ereditaro. Andr-odova so e judeura sas došarde ke intelektualo „bilaven/dizolvisaren” i struktura le themeski, e „gypsyura” sas deklarime „primitivura”, „čororre kulturake” thaj nanaipnasa istoriako, save keren bilačhes le moralo ordinake le „xamipnasa” thaj le „keripnasa jekhe kriminalo sub-proletariatosko”, anda’ lengi rasa/rat. Aba and-o 1935 mangla pes kaj e roma te oven phandle ande butjake-kampura thaj te oven sterilizime zorasa. O maj baro fokusio le Ritterosko sas e „dopaš-biande gypsyura”, i klasifikacia ovindoj maj bari de sar k-e judeura: e manuša sas deklarime „dopaš-biande gypsyura” kana jekh andar lenge pra-phure ži k-o oxtoto njamo palpale sas „gypsy”. [III. 9]

Maj palal, and-o 1938, o Heinrich Himmler phendja ande jekh cirkulara ke si te „lačharel i problema le gypsy-

urengi perdal i natura kadale rasaki”. Ama e teorie le nazistikane žandenge thaj poličarjenge ačhile kontradiktorija ži and-o 1942/43. pe jekh rig, i indikani desčendenca le romengi klasifikarelas len sar „arianja”, ama pe aver rig e poličarja thaj e sčientistura kamenas te sikaven (te keren proba pe) lengi „avrutni rasa” (Artfremdheit), kašte šaj sikaven o čačutnipen lenge čingarijnasko (lengje persekuciako). [III. 4,5]

Anda kodo kaj sas ideologikane kontradikcije, o čingarijnasko le „gypsyurengo” sas kerdo ande jekh but maj čirra koordinime drom de sar kerda pes le judeikane populaciasa. Misaljake, varsave roma panda sas and-i armija and-o 1943, vi te gindisarasa ke i armija sas involvirime and-o mudaripen le romengo and-o Divesutnipe/Est, thaj ke xiljade/mije romenge aba sasas mudarde and-e koncentracion kampura. E membrura le armijake sas deportime vorta katar o fronto k-o Auschwitz, nesaven ovindoj len vi medalie dine andar i armija. [III. 3]

In seinem Erlass vom 8. Dezember 1938 hat der Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern die allgemeinen Richtlinien zur umfassenden Bekämpfung der Zigeuner im ganzen großdeutschen Reichsgebiet gegeben.

Der Erlass geht von den Erfahrungen und Erkenntnissen aus, die bisher bei der Bekämpfung der Zigeunerplage gewonnen wurden. Er will, und damit packt er das Übel an der Wurzel an, die Zigeunerfrage aus dem Wesen dieser Rasse heraus lösen.

III. 5

And-i nazi-patrin „Rechtsspiegel“ andar 24 februara, 1939:

„Ande pesko dekreto andar 8 decembra 1939, o Reichsführero SS thaj šero le Germaniakane Policiako sikavda e generalo droma vaš o maripen mamuj e gypsyura and-o sasto Rajxo. O dekreto si bazime pe eksperience thaj percepcie lile andar e maripnata mamuj e gypsykani phukni dural. Vov kamel, thaj kerindoj kadja vov durjarel o nasulipen, te lačharel i gypsykani problema perdal i natura kadale rasaki/njamoski.“

(katar Hancock 2002, p. 40)

E ANGLUTNE DEPORTACIE THAJ PHANDLIPNATA AND-E KIDIPNASKE LAGERA

Pala' so lia pes e romenge sa lenge xakaja/čačipena thaj šaipnata živipnaske, von butivar trubunas te den pakiv e ilanipnaske/milake le autoriteturengi, kaske von sas jekh baro stresoproblemo. Kadava stresoproblemo e nazisturendar, sas labjardo/uzime sar jekh preteksto te astardjol o keripen e akciengo vaš i persekucia le romengi. I maj bari griža le rasiolo higienisturengi sae kadja-phende „dopaš-biande gypsyura“. And-i vrama le kampaniaki „Arbeitscheu Reich“ (Workshy Reich), savi sas kerdi mamuj kodola kaj mangenas, mamuj e lubnja/prostitute, o vagabondažo thaj e „gypsyura“, kerde pes e anglune arestipnata/liipnata. K-o ordino kaj dia les o Reichskriminalpolizeiamt (Rajxosko Ofiso e Kriminalo Policiako), 700 germaniakane roma, buter andar lende sintura,

sas deportime, and-o šovto čhon (juno) le beršesko 1938, and-e koncentracion-lagera Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen thaj Lichtenburg.

Jekh berš pala' kodo, 3000 germaniakane thaj austrikane roma sas deportime and-e koncentracion lagera Dachau, Mauthausen, Ravensbrück thaj Buchenwald. E NS autoriteta thaj i policia šaj denas pakiv e policiake investigaciengo andar e berša maškaral e maripnata pe kodo so dikhelas o registruimos le romengo.

Pala' o „Festsetzungserlass“ (direktiva vaš o ačhavipen le phiripnasko) dini katar o Himmler thaj o Heydrich (1939), e roma ni maj sas slobodo te meken e diza kaj živenas. Kana na respektisarenas kadava dekreto, von sas sigo line and-o koncentracion-lagero. Telal 3 ordinura le Himmleroske („Schnellbrief“), sas jekh talazo (baro numero) phandlipnatengo and-e kidipnaske kampura and-o 1939. o čačutno res le dekretosko sas te kidel

“GESTORBEN”

Kam dopaš andar e internime andar o čexiko “gypsy kampo” Lety/Letting sas xurde ži k-e 14 berša. Ande pesko lil “O holokausto le čexiko romengo”, o istoriko Ctibor Nečas sikavel lengo trajo bare detalienca. Ande jekh korot phenel pes:

“E maj but dukhavde ileske thaj korkore musaj ke sas e palutne divesa le bidadenge vaj le našle xurdenge, savenge dada mulesas vaj sas mukisarde k-o spitalos, thaj save sas mukle ande peske vasta. Kana von sasas arakhle mule, lengo meripen sas nakhavdo and-i patrina lenge personalo kardoski but vrama palal kodo thaj e registracie nanaj saste/kompleto vaj so došal kerde.

Misaljake, i vrama kana mule e Františka Čandová, Jan Marion Čermák-Růžička, Marie Petržilková, Jiří Růžička, Václav František Růžička, Zdeněk Růžička, Božena Františka Růžičková, Josefa Růžičková thaj Marie Růžičková si nakhavdi numaj pal-o čhon, andr-odova so i vrama kana mulo o František Florián si numaj pal-o berš. Pe patrina kaj si nakhavde o Ondřej Růžička thaj i Růžena Růžičková si xramome numaj ‚gestorben‘ (mulo), thaj nijekh aver data nanaj nakhavdi. Sa kadja čore si vi e kardura katar Jan Růžička thaj František Procházka, kaj si numaj jekh nota ‚meripnasko dives biprinžardo‘. Nesave andar e xurde save mule ni na sas identifime.”

III. 6

(katar Nečas 1999, p. 91f.)

sarre „gypsyuren“ andar o Germanikano Rajxo – patjalas pes ke lengo gin/numero si 30 000 – and-e kampura thaj te deportisarel len sa maj sigo k-o „Generalgouvernement“ and-i Polša. Ama o dekreto n-aštisalo te ovel thodo sigo and-i praktika, thaj anda kodo e vaxtikane/temporaro „kidipnaske lagera“ sas paruvde ande „butjake lagera“, thaj kadja sas sajekh le koncentracion lagerenca. [III. 6]

BUTJAKE LAGERA

Kerde pes but-but butjake-lagera and-i Germania, post-Anschluss Austria thaj ande phuvja uštavde le Germaniatar andar i Maškarutni thaj Divesutni Evropa. Anglunes, sa maj but andar adala lagera sas kerde sar punitivo butjake-lagera kaj kerenas buti numaj e roma murša, sar sas kodola andar i Austria thaj Germania. And-i Austria, misaljake, sas 17 kampura verver baripnaske.

RASIALO HIGIENIKO ULAVIPEN/KATEGORIZACIA

Ži and-o 1944, kana i klasifikacia le romengi sas sastes kerdi, o Rassenhygienische und bevölkerungs-biologische Forschungsstelle (Rodipnasko Ofiso vaš i Rasialo Higiena) telal o Ritter „kategorizisarda” kaj 24000 manuša; but andar lende nimaj sas živde ande kodi vrama. (dikh Lewy 2001, p. 105)

“O Ritter phenda lan šuže, and-o drom, amalikanes. Jekh palal aver sas andine anglal thaj thode opre jekh skamin/bešutni. Pala' kodo, vov kerda komparacia maškar e jakha le xurdenge, pučlas amen but pučmata, thaj o Justin xramosarda sa. Pala' kodo, vov phenda “Puter t'o muj” thaj sas les varesave instrumentura savenca dikhla/masurisarda i kor, o nakh, e jakha, i farba/rang le jakhengi, e phova, e kana andral thaj avrjal, i men, e vasta, sa so šaj te ovel dikhlo.”

III. 7

(amboldo katar Krausnick, Michael (1995): Wo sind sie hingekommen? Der unterschlagene Völkermord an den Sinti und Roma. Gerlingen: Bleicher Verlag, p. 97)

MUDARIPEN LE ROMENGO AND-I VARŠAVAKI ARIA

O polšikane romengo rodjarno Jerzy Ficowski xramosarda kodo so ži avdives si i maj kompleto deskripcia le čhingaripnaski.persekuciaki le polšikane romengi katar e germanikane trupe. Vov vakerel anda e suburbije le Varšavake:

“Butivar, o rezulto sas kadja sasto/totalo, ke numaj e mudarne ačhonas sar dikhjarne/martorja. [...] And-o 1942, e Hitleroske faščisturja mudarde bute gypsyuren, and-e Varšavake suburbije; dikh athe vi 30 manušen andar Grochów, murša, žuvlja thaj xurde, thaj nesave familie andar Targówek. But sas puškime and-o 1943 and-o Bem-Fort, and-i Komorova paš-i Varšava sas mudarde žuvlja thaj xurde, and-o veš pašal Zyrardów sas mudardi jekh gypsykani familia, and-e veša katar Brack thaj Gazyck paš-o Sochaczew sas mudarde maj but jekhe duzinatar romane familiengi; sa kadja, gypsyura andar Konsk, Sochaczew, Marki; and-o Selce and-i Varšava, jefta afnilie sas phabarde ande jekh kaštesko kherorro-živutrenge; and-o Jadów, e gypsyura le thaneske sas lile than pjhandade and-i thaneski sinagoga, sarre murša sas puškime. E žuvlja daštisale te našen and-i vrama le ratjaki k-o Karczewo, kaj skuro vrama pal' so e germanikani policia astarda te mudarel e gypsyuren, maškar aver čhudine le xurden avri and-o drom perdal e feljastre. Buten gypsyuren sas len vaštekke tufetja/pistolja thaj cirdine ande žandarmura ži kana nimaj sas les sosa. Numaj ande ekcepcionalo kazura, manuša daštisale te našen. Ande jekh gav pašal Milosna, maj but 20e manušenandar, maškar lende maj but desat jekh duzina xurdengi, sas puškime and-o januara 1943. and-o oktobra 1944, e Gestapowoske murša puškisarde 104 gypsyura paš-i Puszcza Kampinowska; numaj jekh korkoro murš daštisalo te našel. Kasave mudaripnata kerde pes vi maj dur butivar. [...]”

III. 8

(amboldo katar Ficowski 1992, p. 65f.)

Varesave andar kadala „butjake-lagera”, sar si o kampo Lety andar Telutni Boemia, vaj kodova andar o komplekso Belzec andar Polša, sas paruvde ande „gypsyureng kampura” vaš e roma murša, žuvlja thaj xurde. But lagera sas phandle and-o 1943; e phandle vaj sas deportime ke e mudaripnaske lagera, avere butjake legerende vaj sas mudarde ande kodova than. Varesave lagera ekzistisarde ži and-o 1944, sar si o Dubnica thaj Vahom, and-i Ratutni Slovakia. O maj baro andar e „gypsy” lagera, Lackenbach and-o Burgenland, kaj sas phandle 2300 manuša and-o 1941, eszistisarda ži k-o agor le maripnasko.

E phandle/internime trubunas te keren fiziko buti; von trubunas te lačharen e elektrikane droma, te vortjaren e lenja vaj e rezervorja, te lačharen e droma, te keren buti k-i umal, te keren verver butja and-e svako felo kompaniengo. O meripen sas baro, kaj na sas len xamaske, sas buti phari thaj nasvalipnata. And-o Lackenbach, mule 237 manuša and-i vrama

le panže beršengi ekzistencaki, an-o Lety mule minimum 326 manuša ande trin berša; and-o Belzec, vi kaj na žanel pes jekh ekzakto numero, o meripe patjal pes ke sas sa kadja bravo.

MUDARIPNATA AND-I MASA

O sistematiko mudaripen le romengo astardas and-o milaj le beršesko 1941, palal o germanikano asalto and-o USSR. Sar „komplikura” thaj „spionja” le „judeikane bolševimoske”, xiljade romenge peletar viktime and-e ekzekucije and-i masa kerde katar e „SS Einsatzgruppen” (force kasave butjake) save, asistime le armijatar, mudarde len palal o fronto. Kontrar e akcijengo kerde and-i Germania, e maj bari griža le policiaki and-e maj but thana sas e phirutne, „rasialo šuže” thaj „endogamura gypsyura” save, sar jekh mobilo populacia, sas dikhle sar spionja. 33 000 judeura, thaj but šela romenge sas maškar e

viktime le mudarimatenge and-i masa and-o Babi Jar paš-o Kiev, kaj sas šerjardo katar i „Einsatzgruppe C” khetanes le „6-to Armijasa”. Sar and-i Sovietikani Unia, maj but roma sas mudarde and-e ekzekucije and-i masa desat and-e lagera and-i Polša thaj aver teritorija le Divesutne Evropake thaj le Balkanjenki uštavdde le nazisturenda. Na žanel pes jekh numero preciz, ama konservativo estimacije vakeren anda maj but desat 100 000 manuša save sas mudarde avri andar o lagero. [III. 8]

And-i Serbija, uštavdi le Germaniatar andar o 1941, e kadja-phende „potinipnaske mudaripnata”, savenge pele viktime e židovja, e serbura thaj e roma, sas sajekh importanto and-o xasaripen le romane selortjako. Na sar and-o Est, e „Einsatztruppen” alosarde e viktimen, thaj i armija kerda e ekzekucije. O Harald Turner, šerutno le germanikane militaro administraciako, deklarisa and-o 1942 ke i Serbija sas o korkoro them kaj i „židovjengi thaj gypsyurengi problema”

O gettowo Lodz

O „Auschwitz Erlass“ (o dekreto auschwitz)

Viktime

E žuvinde manuša

I BUTI LE DR./SKI MENGELE

E Mengeleski selekcia k-o sastrune-dromeski rampa katar Birkenau, kaj vov rodnja pirre eksperimentalo bale-guineake, si but prinžarde. Vov kerdja p'e eksperimentura and-i Baraka no. 32, i rig le gypsykane familiengi, paralizindoj thaj mudarindoj šela manuŝenge and-o anav le žantripnasko/sčienciako. O Helmut Clemens, oxto berŝengo ande kodj vrama, trubulas te kerel buti and-i nasvelengi soba sar aŝutori vaŝ o Mengele. Othe vov dikhla e krime le Mengeleske:

“Belveljate trubulas te dav avri e trupura save sas ĉudine ande jekh tikni soba, te xramosarav o numero lenge musjengo thaj te cirdav nesave andarlende karing o dr. Mengele. Vov ĉhinelas len ande verver ĉhanda/modura. And-e dulapurja sas valinke recipientura kaj sas thode verver organura – ile, godi, jakha thaj aver kotora le truposke.”

III. 9

(Fings 1997, p. 104)

29. JUN. 1944
Auschwitz OS., am 29. Juni 1944.

Hyg.-bakt. Unters.-Stelle
der Waffen-ff., Südost

Anliegend wird übersandt: *Handwritten signature*
(12-jähriges Kind)

Material: Kopf einer Leiche entnommen am
zu untersuchen auf Histologische Schnitte

Name, Vorname: _____
Dienstgrad, Einheit: siehe Anlage
Klinische Diagnose: _____

Anschrift der einsendenden Dienststelle: H.-Krankenbau
Zigeunerlager Auschwitz II, B II e

Bemerkungen: _____
Der 1. Lagerarzt
K.L. Auschwitz II
Handwritten signature
SS-Hauptsturmführer.
(Stempel, Unterschrift)

III. 10

Medikalo dokumento savo mangeljekh histologiko rodipen/ekzaminacia k-o ŝero jekhe xurdesko rom, andar 29 juno 1944, signosardo Joseph Mengele.

(katar Hancock 2002, p. 49)

sas „laĉhardi“. E „Einsatztruppen“ thaj e armijake force sas aŝutime le faŝcisto organizaciendar. And-i Kroacija, i „ustascha“-milicija, thaj and-o Ungriko Them, telal e germanikane regula andar 1944 orde, e „druna truŝuljarde“-fascistura kerde mudaripnata and-i masa, organizisarde e deportacije thaj o pheripen le lagerengo.

O GETTOWO LODZ

Sar aba phenda pes maj anglal, e roma sas anglunes internime and-o „Generalgouvernement Polen“ and-e „kidipnaske lagerja“ numaj kaŝte aŝukerel pes „lengi palutni deportacia“ (Himmlerosko „Schnellbrief“ andar 1938). And-o židovikano getowo katar Lodz („Litzmannstadt“), vazdia pes jekh „gypsy kampo“ and-o 1941, k-e ordinura le Himmleroske. O SS, o „Jüdische Ordnungsdienst“ (židovjenge arakhipnaski/sekuritetaki forca) thaj jekh „gypsy policia“ kerde pes specialo kaŝte blokisaren o pero (i maxala) e getowostar thaj e lumjatar avrjal. Nijekh informacia anda e kamposke kondicije naŝti reselas avri. Maŝkar 5 thaj 9 novembra, 1941, areles

and-o getowo katar o Lodz 5 transportura 5007 romenca andar i Austria. Membrura katar SS thaj „Reichsarbeitsdienstes“ (Rajxoski butjaki forca) brakhle/paziskerde o kampo thaj thode nesave internimenen te keren buti zorasa. E roma trubunas te soven telal thaj na-s len ni draba thaj ni xaben. Palal xarni/skurto vrama avili i febra tifoido. Kadja, 4400 manuša save and-i januara 1942 panda sas živde sas ingerde ande bare vurdonende k-o mudaripnasko kampo Chelumno/Kulmhof thaj sas mudarde ande vagonjende gazosa. Nijekh andar kasave 5007 austrikaneroma na aĉhilo živdo.

O „AUSCHWITZ ERLASS“ (O DEKRETO AUSCHWITZ)

And-o 16 decembra, 1942, o Heirich Himmler dia i direktiva kaj sa e „gypsyura“ Save inke živen and-o „Germaniakano Rajxo“ te oven deportime k-o Auschwitz. O „Dekreto Auschwitz“ sas o palutno sikavipen jekhe planosko savo ekzistisarelas de fakto aba andar 1938 thaj andar savo kerda pes toko jekh kotor, thaj savo kamelas o sasto xasaripen le „gypsyurengo“. E Himmlerosko ordino vaŝ i deportacia

sas tradino karing sa e „dopaŝ-biande gypsyura. Roma-gypsyura thaj balkanikane gypsyura“, o grado/nivelo le „dopaŝ-biandipnasko“ bi maj ovindoj importante. I eksĉepcia jekhe tikne gruposki „gypsyurengo ŝuže rateske“, save sas te oven labjarde sar „muzeoske butja“ ande jekh muzeo le Himmlerosko avri, sas numaj p-i patrin.

And-o kadja-phendo „gypsykane familijengo lagero“ andar Auschwitz, maj but 20 000 roma, save avenas buter andar „kidipnaske lagera“ andar Germania, Austria, Polŝa, Boemia thaj Moravia, sas thode ande maj tikne thanorra. 32 kastutne barake, save originalo sas kerde vaŝ 53 grasta, sas kerde khera. Ži k-e 600 roma sas thode ande jekh kasavi baraka. Dikhindoj o sastipen, o trujalipen/cirkumstance sas dezastro. Aba palal varesave ĉhona šela romenge mule bokhatar, nasvalipnastar thaj butjatar zorasa.

E roma sas thode k-e maj phare butja: te makhen phuvjasa thaj te vazden khera and-o lagero. I bokhaki epidemia „noma“ dia and-e xurde. Maj but, and-e lagerosko sistemo sas andrune strukture zorake. E politikane phandle sas thode k-o upruno nivelo, e židovja thaj e roma k-o maj tikno nivelo le jerarxiako. E stereotipurja thaj

III. 11

“O rovipen / mirro phral Ossi Z5743 and-o Birkenau mulo bokhatar thaj tifoido febratar”. Rangjaripen/peintura e Karl Stojkastar

(katar Stojka, Karl (1990): Ein Kind in Birkenau. Wien: self-published, front page)

O austriako rangjarno/peintori, Karl Stojka, sas 12e beršengo kana sas deportime k-o Auschwitz-Birkenau pirre familiasa, and-o 1943. Vov serel o meripen pirre tinneder phralesko:

“M’o phralorro o Ossi mulo bokhatar. Sas and-o sopinasko-than/pato opre, jefta beršesngo sas, thaj ame trubulas te žas k-i buti thaj vov sas korkoro! Thaj kana akalaver andine leske maj but manro, kodola e maj bare čorde leske o manrorro, o čajo thaj i zumi. Thaj mulo, mulo bokhatar. Kaj sas o Del?”

III. 12

(katar Cech / Fennesz-Juhász / Heinschink 1999, p. 117)

e angligodimata sas lile e komunitetatar le lageroski. E identifikacie kerde katar SS kerde sigo posibilo o prinžaripen. E roma phiravenas jekh trianglo bruno vaj kalo, o numero le phandlesko anglal savo sas thodo jekh „Z” (katar „zigeuner”) sas tatuime p-i musi.

Andar sarre Auschwitzoske lagerja, and-o „gypsyengo lagero” sas o maj baro meripen. 19300 manuša mule othe; 5600 sas gazime, 13700 mule bokhatar, nasvalipnastar, epidemiendar thaj medikalo eksperimendur. E palutne sas labjarde kašte probisarel pes i fatalo influenza le „rateski” thaj le hereditetaki. I imaginacia le doktorjengi save kerenas buti pe kadaja na sas phandli khančestar. E roma sas inžektive/pusavde londe solucienca thaj le bačilosa le tifososko, e doktorja zuma vde rangjarde/kolorime pigmentura thaj inžekcije and-o ilo, kašte keren ekzaminacia k-e jakha le pralenge save miazon jekh avresa. Kadja, e doktorja, membrja andar SS thaj andar i armija, kerde buti ande jekh senso žantripnasko/scienciako arakhlo and-i generalo populacia. [III. 9-12]

Auschwitz si numaj jekh andar e but koncentracion-lagerja kaj e roma sas mudarde, jekh kotor anglal thaj sistematik palal o „Dekreto Auschwitz”. Maj but,

kerda pes i dujto komponenta le mudaripnaske politikaki, o sterilizimos zorasa, sajekh and-e lagerja thaj and-e spitalurja avrjal. Xiljade romenge, buter andar lende žuvlja thaj čhaja, kerda pes kadaja operacia, butivar bi anesteziako. But mule and-i vrama le operaciaki.

VIKTIME

Inke na žanel pes sode roma pele viktive le nazistikane persekuciake. E roma na sas sadajekh registruime sar roma, von sas nakhavde and-e viktivenge statistike sar membrura le majoritaro populaciake, sar „aver” vaj na sas xič. Dokumentura katar e mudaripnaske kampura/lagerja thaj liste deportaciengne sas xasarde, si čhudine ande but-but arxive vaj panada na sas rodine/analizime. E registruimata save ačhile katar e armijake force thaj katar SS („Schutzstaffel”, protektivno trupa) save mudarde palal o fronto, butivar kana kamne von, si inkompleto thaj, specialo kana keren referencia k-e roma, došale. E mudaripnata le bikontorizime/biliparde viktivenge, and-e ekzekucije and-i masa, sar si e gazenge kamere, na sas dokumentime xič. E rodimata trubul te len and-o di-

khipe e estimacije; ama orsar ovela, jekh numero minimum 250000 viktivengo si dikhlo sar but šajutno.

E publiko diskucie pe kadi buti si butivar bazime pe personalo rezonura/motivura desar p-e fakte. Pe jekh rig, e romane organizacije, ovindoj len jekh rezono šužo/klaro, zumaven te vazden o numero le viktivengo. Misaljake, e minoritetake aktivisturen sas len and-o germanikano publiko i opinia ke o mudaripen kerda 500000 vaj 750000 viktive – numerja save nanaj čačarde le rodjarnendar. Pe aver rig, e istorikuren saven si len rasialo motivacia na den pakiv sa e rodimatenge pe kadaja problema thaj, sar rezulto, ni le mudaripnas/genocidos le romengo. Maj but, seriošo istorikane rodipnata resen ži odothe kaj phenen ke e persekucian le romengi na sas lan jekh karaktero rasisto. O rezono/motivacia vaš adaja isi butivar te den justicia k-e židovjengi phendli (destino) ande pesko dukhavdo/tragiko korkoripen.

Jekh butisi šuži: sar vik-e židovikani populacia, e romenge lia pes lenge xakaj/čačipena, sas phandle thaj mudarde and-o Germanikano Rajxo. E dokumentura save aven andar o čhingaripen/persekucia thaj o numero le krimengo lilo andar verver dokumentura šaj traden k-o agordiipen/

“LENGE VOGJA SI NASVALE”

I autrikani romni Ceija Stojka andar i vica le lovarjengi, savi ačhili žuvindi andar o Auschwitz thaj si jekh prinžardi lekhavni/xramosarni thaj peintora, sikavel sar vi e čhave le žuvindengere sas dukhavde pala i trauma le Samudaripnaski/Holo-kaustorki:

“Kana amen geljam avri, samas nasvale komplet! E ile sas dukhavde, amaro šero, amare vogja sas nasvale. Thaj ande kodi vrama ande kadaja lumja e themes – na e romen vaj e normalo manušen, ama e themes, trubulas te ovel les o xatjaripen te mekel, sar si muklo avdives, o dudjaripen thaj te vakerele anda kodo so si trebutno. Kadala manuša trubulas te oven

sarre tretisarde. Len na trebulas te ovel len xurde panže, šove beršenge, kodola cerra manuša save gele avri, save inke sas othe, žikaj na sas len dosta zor te oven sasteveste, te dašti palem te asan, žikaj sas lenge dosta mišto kašte dikhen ke i lumja naj kxanili thaj žikaj tromanas te anen sasteveste xurde ande kadaja lumja. Ande kodoja vrama i natura geli pe pesko drom ; i lumja si šukar, e luludja barjon. Thaj si kamipen and-i lumja, i natura dikhla kadaja. Ama amare xurde – kado si normalo thaj me patjav kaj svako manuš savo godisarel jekh cerra phenel sa kadja, ke kasave xurde si but senzitivo, sa ande lende, lenho ilo izdral, cipisarel sigo. Anda lenge ile, vi lengo vogi si nasvalo. Thaj ame thodam kadava nasvalipen ande lende. Kadaja traš, sadajekh traš, e xurde

barile lasa. Thaj kadja von dikhen sada-jekh trujal lende thaj bolden o šero kana phiren opr-o drom, xatjaren tume, von dikhen trujal lende. Numaj jekh manuš savo trašal dikhel trujal peste !

Kana varekon resel nasvalo katar o lagero, thaj lesko šero dukhal les thaj lesko vogi ratvarel palal jekh dad, jekh phen, jekh phral kaj ačhilo othe, kasave manušes dašti te ovel les numaj jekh xurdo savo si dukhavdo ande pesko vogi. Vov avel ande kadaja lumja, dašti dikhes les so gudlo si, so šukarorro, barjares les, kames les thaj čumides les, les les and-e angalja. Barjol, ama i traš kaj sas ande tute des la li leske, jekvar le thudesa kaj piel les katar i dej.”

III. 13

(katar Cech / Fennesz-Juhász / Heinschink 1999, p. 77)

konkluzia ke sas „rasialo” motivacia k-e mudaripnata and-i masa. Kana, sar phenda pes butivar, o singularo, istorikanes nevo thaj bi maj ašundo elemento le židovikane xasaripnasko sas preciz sar i mašina thaj industrialo dimenziako, atoska o singularo elemento le mudaripnasko le romengo sas o naturalimos savesa von sas lile and-o truj (and-i rota) le viktimgo thaj i kazualiteta savjasa e mudaripnata kerde pe, vi te lasa and-o dikhipen ke nana sas jekh eksplicit formulime, komprensivo plano lenge xasaripnasko.

E ŽUVINDE MANUŠA

Palal o maripen, e roma save ačhile žuvinde malavde pe sa kodole angligodimatenca savenca aba malavdesas pe anglal 1933 and-i sasti Evropa. Palal 1945 na sas nijek publiko intereso pe lengo trajo. Čak and-o 1970 i majoritaro populacia dikhlao i injusticia, i iniciativa avindoje katar e romane organizacie save sas kapabilo te vazden pes ande kodoja vrama. O tradipen angle le angligodi-

matengo kerda efektja pe kadja-phendi „reparacia” („lačharipen”). Numaj jek minoriteta andar e germanikane thaj austrikane roma save ačhile žuvinde daštisale te keren prinžarde pengere mangimata. E austrikane thaj germanikane došale ačhile bi te oven phandade vaj sas inkalde andar o phandipen palal na but vrama. Kodola na but roma save na teliarde o šero telal o uštavipen/presia thaj telal e došaripnata, sas ande but kazura diskreditime (kerda pes pe lende bipakiv) thaj sas kerde xoxamne. [III. 13]

Bibliografia

Cech, Petra / Fennesz-Juhász, Christiane / Heinschink, Mozes F. (eds.) (1999) *Lovarenge paramiči taj textura anda Österreich, kotor II.* Wien: Romano Centro | **Ficowski, Jerzy (1992)** *Wieviel Trauer und Wege. Zigeuner in Polen.* Frankfurt/Main: Peter Lang | **Fings, Karola (1997)** *Romanies and Sinti in the concentration camps.* In: Fings, Karola / Heuss, Herbert / Sparing, Frank (eds.) *From “Race Science” to the Camps. The Gypsies during the Second World War 1.* Hatfield: University of Hertfordshire Press, pp. 72-109 | **Hancock, Ian (2002)** *We are the Romani people. Ame sam o Rromane džene.* Hatfield: University of Hertfordshire Press | **Kenrick, Donald / Puxon, Grattan (1995)** *Gypsies under the Swastika.* Hatfield: University of Hertfordshire Press | **Lewy, Guenter (2000)** *The Nazi Persecution of the Gypsies.* Oxford: Oxford University Press | **Nečas, Ctibor (1999)** *The Holocaust of Czech Roma.* Prague: Prostor